

FRAZEOLGIK POLISEMIYA VA UNI KORPUS TIZIMIDA MODELLASHTIRISH MUAMMOLARI

Gulyamova Shahnoza

Turkiston yangi innovatsiyalar
universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori.
E-mail: bunnycham@mail.ru

Nurboyeva Maftuna Vahobjon qizi

ToshDO‘TAU 2-bosqich tayanch doktoranti.
E-mail: maftunanurboyeva@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada frazeologik polisemiyaning o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi, lug‘atlarda berilishi va polisemantik iboralarning korpus tilshunosligi tizimiga lingvistik model asosida kiritish hamda iboralarning ko‘p ma’noiligi tufayli yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan noaniqliklarni bartaraf etish masalalari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, frazeologik polisemiya, frazeologik omonimiya, lingvistik model, variatsiya, morfo-semantik kollokatsiya, idioma, erkin birikma.

Аннотация: В статье речь идет об изучении фразеологической многозначности в узбекском языкознании, ее включении в словари и включении многозначных выражений в систему корпусной лингвистики на основе лингвистической модели, а также устранении неясностей, которые могут возникнуть из-за многозначности выражений.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая полисемия, фразеологическая омонимия, языковая модель, вариация, морфосемантическое словосочетание, идиома, словосочетание.

Abstract: The article deals with the study of phraseological polysemy in Uzbek linguistics, its inclusion in dictionaries and inclusion of polysemantic expressions into the system of corpus linguistics based on the linguistic model, and the elimination of ambiguities that may arise due to the polysemy of expressions.

Keywords: phraseology, phraseological polysemy, phraseological homonymy, linguistic model, variation, morpho-semantic collocation, idiom, free combination.

Har bir davr o‘z taraqqiy shakliga ega bo‘lar ekan, bu holat fanning barcha tarmoqlarida aks etmay qolmaydi va zotan, ilm-fanning har qanday turi zamon bilan hamnafas tarzda rivojlanishi ijobiy holat, albatta. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi fanning ko‘plab sohalarida, xususan, tilshunoslikda kompyuterlardan foydalanishni zaruratga aylantirdi. Bu holatning asosiy sababi, axborotni kompyuterlar orqali osonroq qayta ishlanishidir. Shu tufayli tilshunoslikda muayyan tilni kompyuter sistemasiga “tanitish” ehtiyoji paydo bo‘ldi va bu ehtiyoj 1900-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab kompyuter lingvistikasi tarmog‘ining alohida shakllanishi va rivojlanishiga turtki bo‘ldi. Mazkur sohada tadqiqotlar doirasi kengayib, ahamiyati orta borgani sari tilshunoslikning barcha sathlari bo‘yicha qamrov yoya boshladi. O‘zbek tilshunosligi uchun birmuncha yangi hisoblangan bu sohaning ilk uchqunlari XIII asrda namoyon

bo'lgani holda, elektr hisoblash mashinalari ixtirosi ommalashib, takomillashganidan so'ng haqiqiy tadqiqot ko'rinishiga ega bo'ldi.

Bugunga qadar jahon tilshunosligida yetarlicha tadqiq bazasiga ega bo'lgan korpus tilshunosligi o'zbek lingvistikasi sohalariga ham jadal kirib kelmoqda. Davr zarurati sifatida dolzarblik kasb etayotgan bu soha muayyan tilning nufuzini va elektron qurilmalarda qo'llanimini oshiribgina qolmay, uning yashovchanligini ham kafolatlaydi. Bugungacha mazkur sohada bir qancha tadqiqotlar olib borilib, o'zbek tilida yaratilishi lozim bo'lgan yaxlit korpus tizimi shakllantirilmoqda. Bu esa fanimiz oldida turgan dolzarb vazifalardan biri – o'zbek tili frazeologik birliklari avtomatik tahlilida omonimlik va ko'p ma'nolilikni farqlashning lingvistik asoslarini yaratishni kun tartibiga qo'yadi.

O'zbek tilshunosligida kompyuter lingvistikasi, matnga leksikografik ishlov berish borasida M.Mahmudov, M.Ayimbetov, S.Karimov, G.Jumanazarova, A. Babanarov, D.O'rinboeva, A.Norov, S.Muhammedov, N. Abdurahmonovalarning tadqiqotlari mavjud. Sanalgan tadqiqotlar kompyuter lingvistikasi yo'nalishidagi bir qator muammolarni tadqiq etganligi bilan ahamiyatli. Shuningdek, Sh.Gulyamovanning ham polisemik va omonimik leksemalarni korpus lingvistikasida semantik farqlovchi modellarini yaratish borasida qilgan ilmiy ishlari o'zbek korpus sistemasida katta ahamiyatga ega.

Frazeologik polisemiyaning korpus lingvistikasida farqlash masalasi nafaqat tilshunosligimizda, balki jahon tilshunosligida ham yechimini kutayotgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki iboralar tilni avtomatlashtirish jarayonida ham, mashina tarjimonligida ham muammoli qism bo'lib kelgan. Iboralar o'rasidagi omonimiya va polisemiya esa bu murakkablikni yanada oshiradi. Iboralarning polisemiyasi, umuman ularning leksik birliklar kabi so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari mavjudligi frazeologiya alohida sath sifatida ajralib chiqqandan buyon tadqiqotlarda o'z aksini topgan edi. Tadqiqotimizning obyekti bo'lgan bu birliklarni aratib olishda ham shu ishlar natijasi bo'lgan lug'atlarga murojaat qilamiz.

Saralash jarayonida shunga guvoh bo'lish mumkinki, lug'atlarda polisemantik iboralarning berilishida broz noaniqlik borligini payqash mumkin. Jumladan, *boshini silamoq* iborasi izohiga diqqat qiladigan bo'lsak, bu ibora Sh.Rahmatullayevning dastlabki frazeologik lug'atida ibora sifatida uchramasligini, mualliflar jamoasi tomonidan yig'ilgan yangi izohli lug'atda polisemantik ibora sifatida quyidagicha berilganini ko'rish mumkin: **Boshini silamoq kim?, kimning?** 1. kaft yurgizib, erkalatmoq, suymoq, yupatmoq. *Kampir uning boshini silab yostig'ini to'g'irladi.* S.Ahmad. Ko'klam chechaklari. 2. G'amxo'rlik qilmoq, siylamoq, hayotini yengillashtirish yo'lida yordam bermoq. *U qurilishda ilg'orlarni ishdan bo'shatib, qoloqlarning boshini siladi.* A.Muxtor. Tug'ilish.

Izohli lug'atda ham yuqoridagi holatga yaqin mazmuni uchratish mumkin: **boshini silamoq.** - 1. erkalatmoq, yupatmoq. *Yo'lchi Gulorning boshini silab, voqealarni qisqacha aytib berdi.* Oybek. Qutlug' qon. 2. O'z panohiga olib ardoqlamoq, boqmoq, tarbiya qilmoq. *Erga bersang oshingni, Erlar silar boshingni.* Maqol. Ammo fikrimizcha, iboraning polisemantik deya ko'rsatilgan birinchi ma'nosi ibora emas, iboraga teng kelib qolgan so'z birikmasidir, negaki uning tarkibi barqaror emas, ya'ni ibora tarkibiga boshqa gap bo'laklarini kiritsa bo'ladi, shuningdek, birinchi ma'noda aynan boshni kaft bilan silash jarayoni reallashyapti. Va unga qo'shilayotgan, *boshni silash orqali erkalashni bildirish* semasi ibora tuzilmasi orqali emas, *silamoq* fe'lining mohiyatidagi erkalash semasi orqali yuklanyapti. Buni izohli lug'atdagi *silamoq* fe'li izohidan ham dalillash mumkin: **Silamoq.** 1. Ustidan kaft yurgizib, siypamoq. *Inobat xuddi bo'g'ilib*

ketganday, ro'molini yechib, tomog'ini siladi. O.Yoqubov. Er boshiga ish tushsa. **2.** Ustidan qo'lini asta yurgizib, siypab erkalatmoq. *G'ulomjon otxonaga kirib, qorong'ida ham samanining peshonasini silab, suyib qo'ydi.* M.Ismoiliy. Farg'ona tong otguncha. **3.** mayin, ohista tegmoq. *Mayin esgan shamol.. daraxtlar soyasida yugurib borayotgan Saodatning sochlarini, yuzlarini siladi.* N.Safarov. Saodatning qissasi. Ko'rinib turibdiki, *boshini silamoq* iborasining polisemiya sifatida ko'rsatilgan dastabki ma'nosi silamoq so'zining ma'no imkoniyatidan kelib chiqqan holda *erkalatmoq* ma'nosini tashiyapti, shuningdek, dastlabki ma'noda iborani tashkil qiluvchi gap bo'laklarining orasiga boshqa bo'laklar qo'yib bo'ladi, ammo "o'z panohiga olmoq, boqmoq, tarbiyalamoq, ardoqlamoq" ma'nosini berayotgan ikkinchi semada ibora birliklari orasiga boshqa gap bo'laklari qo'yib bo'lmaydi. Buni iboraning 2-semasiga keltirilgan misoldan ham sinab bilib olish mumkin. Ammo birinchi semaga keltirilgan misolda ham, boshqa adabiyotlarda ham, namunalar dastabki semaning turg'un emas, erkin birikma ekanini ko'rsatmoqda, xususan, A.Hojiyevning "Fe'l" nomli tadqiqotida ham fe'l shaklidagi ibora va qo'shma fe'lni farqlashga intilar ekan, qo'shma fe'lda semantik va forma butunligi qat'iy bo'lishini, iborada esa semantik butunlik qat'iy bo'lib, forma butunligi ham qisman bo'lishini ta'kidlab o'tadi [Hojiyev A. 1973; 12-13], bu orqali qo'shma fe'lni tashkil qilgan birliklarni shaxs-songa moslab bo'lmaydi, grammatik jihatdan turlash yoki tushlashning imkoni yo'q, ammo iboralarning tarkibidagi so'zlarni jumla shaxsiga moslab o'zgartirish mumkin, ammo uni tashkil qilgan birliklar orasiga boshqa gap bo'laklari qo'yib bo'lmaydi, degan fikrni anglash mumkin. Namunalar orqali ham buni anglash mumkin: *Umrinisabibi uning boshini muloyim-muloyim siladi.* Cho'lpon. Kecha va kunduz.

Shuningdek, *yo'l bo'lsin* iborasining ham lug'atlardagi izohi biroz muhokamali. Lugatlarda mazkur ibora polisemantik ibora sifatida quyidagicha berilgan: **YO'L BO'LSIN 1** *kimga? qayerga ketayapsiz? qayerga bormoqchisiz? (so'rash).* «Yo'l bo'lsin?», – *dedi chol.* «Ko'pdan quruq qolma deydilar. Anav vaqtda patir ushatildi degan edingiz, bugun kichik to'y kelayotgan emish, shunga ketyapman». Oydin. Shirin keldi. **2** *qayoqda! (biror ishni) qila olarmidi?! (ta'kid).* *Men bino qilganman bu uyni. Sizdaqa beshud erga yo'l bo'lsin uy qilish!* Oybek. Oltin vodiyan shabadalar. Bu izoh dastlabki izohli frazeologik lug'atda ham, so'nggi izohli lug'atda ham xuddi shu shaklda berilgan. Ammo polisemiya, sinonimiya, antonimiyaning muhim jihati shundan iboratki, ularga mansub birliklar o'zaro bir so'z turkum doirasida bo'lishi kerak. Ammo bu iboraning ma'nolarida turkum jihatdan mushtaraklik kuzatilmaydi, buning ustiga iboraning bir shakli matnda butun bir jumlaning, so'roq gapni ifodalab kelsa, ikkinchi holatda uning muayyan leksik o'rindoshi yo'q va uni grammatik ma'no tashuvchi ibora ham deyish mumkin. Chunki iboralarning semantik imkoniyati haqida so'z ketganda ular ikki yoqlama lisoniy birlik bo'lib, shakl va mazmunning dialektik birligidan iboratligi, frazeologik ma'no o'ta murakkab tabiatli: ayrimlari leksema kabi denotativ xarakter kasb etsa, boshqalari grammatik ma'noga ega ekanligi aytiladi, jumladan, mustaqil frazeologizmlarga kiruvchi *kapalagi uchmoq, qovog'idan qor yog'moq, qo'li ochiq, qo'l ko'tarmoq* kabi birikmalar denotativ tabiatga ega bo'lsa, *shunga qaramay, turgan gap* kabi birliklar faqat grammatik vazifa bajarishi aytiladi [Raximova S. 2022; 42]. Bundan kelib chiqadiki, *yo'l bo'lsin* birikmasining ikkinchi smasini ham grammatik ma'noda qo'llanuvchi va dastabki ma'nosi bilan omonimlik hosil qiluvchi frazeologik birlik deyish mumkin. Bu korpus tizimiga olib kirish uchun tuzilgan modellarimizda ham aks etadi, modellar tuzilishini aniq belgilab olish uchun ham avvaliga, iboralarning morfo-semantik kollokatsiyasini ham ko'zdan kechirish lozim bo'ladi:

T/r	Ibora nomi	Semantikasi	Bog'lanishi	Namunalar
I	Yo'l bo'lsin?	Qayoqqa ketilayotganligini so'rash?	- boshqa birliklarga bog'lanishi kuzatilmaydi. Yaxlit jumla bo'lib keladi.	<i>Ha, mehmon, yo'l bo'lsin? - dedi Ikromjon unga yaqin kelib. S.Ahmad Ufq.</i>
II	Yo'l bo'lsin	Biror ishni eplay olishga ishonmaslik, loyiq ko'rmaslik	Shaxs oti/kishilik olmoshi + j.k. ~ yo'l bo'lsin	<i>Atlas hozir otliqqa yo'q-ku, biz piyodalarga yo'l bo'lsin? S.Ahmad Ufq.</i>

Shunga ko'ra, iboraning lingvistik modelini quyidagicha shakllantirish mumkin:

$[(W_{pm} = P_{(v)phr})]$ - bu yerda iboraning dastlabki ma'nosi bitta gapga teng bo'lganligi uchun biz uni sodda gapning eng kichik qolipiga tenglashtirgan holda shakllantirdik. Ya'ni biz tizimga shu kabi iboralarni alohida kiritib, jumla tarkibida uchraganida tizim alohida tanib olish funksiyasini yaratishimiz lozim bo'ladi. Buning uchun shu kabi iboralarning matn tarkibida har ikki tarafidan tinish belgilar bilan ajratilishini asos qilgan holda algoritm tuzib chiqish ko'zda tutilgan.

Ikkinchi sema uchun esa quyidagicha model tuziladi:

$PN/PP + Dat_CS_aff + P_{(v)phr}$ - Bunda PN(personal noun) - shaxs oti, PP(personal pronoun) - kishilik olmoshi, Dat_CS_aff - jo'nalish kelishigi va $P_{(v)phr}$ - fe'l ibora. Shu o'rinda savol tug'ilishi tabiiy. Fe'l ibora frazeologizmlarning katta qismini tashkil qiladi, biroq ularni bir xil belgi ostida birlashtirish ularni ajratib olishda noaniqliklar tug'dirmaydimi? Bizning tuzayotgan modellarimiz ayni paytda ishchi holatida, sinov jarayonida bo'lib, yakuniy bosqichga tatbiq etilganda qisman o'zgarishlarga uchrashi mumkin, shuningdek, fe'l iboralar bitta belgi ostida umumlashtirilgani bilan ularning so'z va qo'shimchalarni birlashtira olish imkoniyati alohida tavsiflanayapti va shu holatda ham teng kelib qolish ehtimoli juda kam. Teng kelganda ham bitta modelga mos tushuvchi iboralar o'sha model ostiga o'zi anglatadigan ma'nolari bilan birga birlashtirilishi inobatga olinmoqda. Shu vaqtda korpus tizimi iborani tashkil qiluvchi so'zlar orqali ham unga tegishli modelni va u asosda ochiqdanadigan ma'noni bexato aniqlashi ko'zda tutilgan.

Adabiyotlar ro'yxati :

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. – Toshkent: Fan, 1966.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi zamon o'zbek tilidagi obrazli fe'l frazeologik birliklarning asosiy grammatik xususiyatlari. Nomzodlik dissertatsiyasi. – Moskva, 1952.
3. Rahmatullayev Sh. Nutqimiz ko'rki. –Toshkent, 1970.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. –Toshkent: O'qituvchi, 1978.
5. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmonova Z., O'razova I., Rixsiyeva K. O'zbek tili frazeologik lug'ati. –Toshkent: G'afur G'ulom, 2022.
6. Gulyamova Sh. O'zbek tili semantik analizatorining lingvistik asoslari. Filol.fanlari doktori diss. – Farg'ona, 2022.
7. Raximova S. O'zbek tilida frazeologik polisemiya va uning leksikografik talqini. Filol. fan.bo'y.fal-sa dok-ri diss. – Guliston, 2022.

8. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2006. – 391 b.
9. Xojiyev. A. Fe‘l. – T.: Fan, 1973.191.b
10. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Sharq, 2000.
11. Oybek. Qutlug‘ qon. – Toshkent: G‘afur G‘ulom,1969.
12. Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.